

DAIVA KARDELYTĖ-GRINEVIČIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

Mokslinių tyrimų kryptys: dialektologija, tarmių morfologija ir semantika, kognityvinė semantika

LOKATYVINIŲ INESYVO IR ILIATYVO KONSTRUKCIJŲ SEMANTINĖ RAIŠKA ŠIAURĖS RYTŲ AUKŠTAIČIŲ VILNIŠKIŲ PATARMĖJE

Semantic Expression of Locative Inessive and
Illative Constructions in the Northeastern
Aukštaitian Subdialect of Vilnius

ANOTACIJA

Straipsnyje remiantis kognityvinės semantikos metodais analizuojama šiaurės rytų aukštaičių vilniškių patarmės lokatyvinių inesyvo ir iliatyvo konstrukcijų semantinė raiška. Tiriamosios konstrukcijos semantiniu aspektu aptariamos išskiriant jomis įvardijamas pažintines fizinę, įvykių, socialinę ir būsenos erdves. Jų raiška aktualizuojama per prototipinius, neprototipinius ir pereiginius vartosenos atvejus. Apibendrinant įvertinamas lokatyvinių inesyvo ir iliatyvo konstrukcijų semantinės raiškos santykis.

ESMINIAI ŽODŽIAI: rytų aukštaičiai vilniškiai, lokatyvinė inesyvo konstrukcija, lokatyvinė iliatyvo konstrukcija, pažintinė erdvė, prototipinė vartoseną, neprototipinė vartoseną.

ANNOTATION

Based on the methods of cognitive semantics, the article analyses the semantic expression of locative inessive and illative constructions in the Northeastern Aukštaitian Subdialect of Vilnius. The constructions in question are discussed in terms of semantics by distinguishing the cognitive physical, event, social and state spaces denoted by them. Their expression is actualized through prototypical, non-prototypical and transitional cases of

usage. The article ends with the evaluation of the ratio of semantic expression of locative inessive and illative constructions.

KEYWORDS: Eastern Aukštaitian subdialect of Vilnius, locative inessive construction, locative illative construction, cognitive space, prototypical usage, non-prototypical usage.

1. ĮVADINĖS PASTABOS

Pastaraisiais dešimtmečiais lietuvių kalbos tarmių tyrimai sparčiai juda į priekį: nuolat daugėja šnektų fonetikos, fonologijos, morfologijos aprašų, tarmių tekstų ir žodynų. Gausi ir nesunkiai prieinama tarmių medžiaga leidžia tyrėjams atidžiau panagrinėti kalbinius reiškinius, kurie iki šiol likdavo tyrimų periferijoje.

Prie menkiau tirtų priskirtini ir lietuvių kalbos tarmėse vartojami vietininkai – inesyvo ir iliatyvo linksniai. Iki šiol analizuoti istoriniai postpozicinių vietininkų susidarymo motyvai ir jų funkcionavimas (Zinkevičius 1966: 200–203; 1980: 253–263; 1982: 21–38; 2006: 96; 145–146). Dialektologinėje literatūroje minima inesyvo ir iliatyvo formų neutralizacija (Zinkevičius 1966: 200–202; LKA III: 50–55; 76; LKTCH: 82). Remdamasis struktūriniais ir natūraliosios morfologijos metodais tokios neutralizacijos motyvus bei susidarymo sąlygas yra nagrinėjęs Albertas Rosinas (1995: 74–75; 2005: 251–252). Jo iškeltų prielaidų pagrindu pasirodė pavienių įžvalgų dėl inesyvo ir iliatyvo santykių pietų aukštaičių (Leskauskaitė 2012: 81–90) ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose (Kardelytė-Grinevičienė 2009: 557–566; 2014). Esama vieno kito darbo, skirto tarmių vietininkų fonetikai (Bacevičiūtė, Rinkauskienė 2007: 4–11; 2008: 229–237; 2009: 71–88) ir semantikai (Petkelytė 2010; Ragaišienė 2012; Kardelytė-Grinevičienė 2014).

1.1. Tyrimo medžiaga, tikslas ir uždaviniai

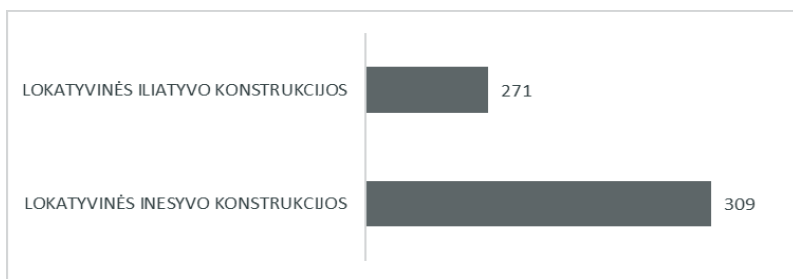
Spausdintos rytų aukštaičių vilniškių patarmės medžiagos nėra daug. Iš pavienių punktų užrašytų nedidelės apimties transkribuotų tekstų pateikiama *Aukštaičių tarmių tekstuose* (Markevičienė 1999: 110–162), LKTCH (111–122), mokykloms skirtoje knygoje *Rytų aukštaičiai vilniškiai* (Kardelis, Kardelytė-Grinevičienė 2010), Jolitos Urbanavičienės monografijoje (2010: 324–352).

Išsiskiria *Mielagėnų apylinkių tekstai* (Kardelis 2006), kur tarminiai tekstai yra iš konkretaus arealo.

Šiam straipsniui medžiaga rinkta iš didžiausio iki šiol publikuoto vilniškių patarmės šaltinio – knygos *Šiaurės rytų aukštaičiai vilniškiai* (Kardelis, Kardelytė-Grinevičienė, Navickaitė, Strungytė 2006; toliau – ŠRAV)¹. Joje pateikiama transkribuotų tekstų iš 17 šiaurės vilniškių ploto gyvenamųjų vietovių: Bėčiūnų, Bėčiūnių, Didžiāsaliao, Garbūnų, Dindų, Vaišniūnų, Žydėlių (Palūšės parapija), Sėnojo Dugėlišio, Kiniūnų, Kūjiškės, Prisieginės, Smilginiškės, Šiulėnų, Vingirių (Daugėlišio parapija), Rimšėnų, Navikų (Vidiškių parapija). Knygoje publikuojamas 21 tradicinių patarmės atstovų, gimusių iki 1940 m., papasakotas tekstas.

Nagrinėjant tarminiuose tekstuose užfiksuotas inesyvo ir iliatyvo formas paaiškėjo, jog šios glaudžiai siejasi su pasakyme vartojamais veiksmažodžiais. Neretai būtent veiksmažodis, o ne vietininko linksnis lemia erdvinės scenos semantiką (ypač vietininkų neutralizacijos ir konkuruojančios vartosenos atvejais). Todėl analizuojant vietos raišką linksniais tiriamos ne tik inesyvo ir iliatyvo formos, bet bent jau minimali lokalizaciją žyminti konstrukcija, vadinama lokatyvine inesyvo arba lokatyvine iliatyvo konstrukcija. Tai kalbinis vienetas, susidedantis iš vietą žyminčio linksnio ir jį papildančių, patikslinančių ir erdvinės scenos projekciją kalboje formuojančių komponentų (plačiau žr. Kardelytė-Grinevičienė 2014: 22–24).

Išnagrinėjus ŠRAV tekstus, rastos 309 lokatyvinės inesyvo ir 271 lokatyvinė iliatyvo konstrukcija (žr. 1 pav).

1 PAV. Lokatyvinių inesyvo ir iliatyvo konstrukcijų kiekybinis santykis *Šiaurės rytų aukštaičių vilniškių* tekstuose

ŠRAV tekstuose rastų lokatyvinių inesyvo ir iliatyvo konstrukcijų semantinė raiška šiame straipsnyje aprašoma remiantis kognityvinės semantikos metodais – kategorizacijos ir prototipų teorijū. Analizės tikslas – sudaryti modelį,

¹ Knyga išleista su kompaktine plokštele.

parodantį, kokiomis priemonėmis realizuojama semantinė tiriamųjų konstrukcijų raiška.

Tyrimo uždaviniai:

- išnagrinėti baigtinę šiaurės rytų aukštaičių vilniškių tekstų imtį ir remiantis kognityvinės semantikos metodais rastas lokatyvines konstrukcijas suskirstyti į semantiškai motyvuotas pažintines erdves;
- sudaryti lokatyvinių inesyvo ir iliatyvo konstrukcijų pažintinių erdvių modelį;
- apskaičiuoti ir įvertinti lokatyvinių inesyvo ir iliatyvo konstrukcijų semantinės raiškos santykį.

1.2. Teorinės prielaidos

Analizuojant lokatyvinėmis inesyvo ir iliatyvo konstrukcijomis įvardijamas erdvines scenas šiame straipsnyje laikomasi nuostatos, jog kalboje egzistuoja idealizuota realios fizinės erdvės reprezentacija – mentalinis erdvės modelis (an. *mental model of space*). Tai yra žmogaus vaizduotėje esantis realių arba hipotetinių situacijų modelis, terpė tarp konceptualizacijos ir mąstymo. Iš fizinio pasaulio reikšmė perkeliama į abstraktų (Frawley 1992: 205tt).

Kiekvienas mentalinis erdvės modelis turi savo vidinę struktūrą. Lokalizaciją žyminčių linksnių semantinė erdvė susideda iš skirtingų pažintinių erdvių (an. *cognitive domain*). Pažintine erdve vadinamas semantinius vienetus charakterizuojantis kontekstas (Lakoff 2004: 19tt; Langacker 1991: 3). Kognityviniais metodais paremtai semantinei analizei kontekstas yra itin svarbus. Kalbiniai vienetai negali būti interpretuojami neatsižvelgus į enciklopedinę semantiką (an. *encyclopedic semantics*), kuriai kontekstuose atstovauja enciklopedinės žinios (an. *encyclopedic information*) – ekstralingvistinių žinių dalis, realizuojama per lingvistinius vienetus (Evans 2007: 72). Kontekstas ir enciklopedinės žinios yra labai svarbios aprašant ir tiriant erdvines scenas. Šie faktoriai apibrėžia tos pačios lekšemos vartoseną skirtingose konstrukcijose ar pasakymuose ir lemia tiriamojo vieneto semantinę raišką.

Pažintines erdves siejantys santykiai gali būti įvairaus sudėtingumo. Kognityvinė semantika suteikia kalbos tyrėjui galimybę detalizuoti semantinę aprašą tiek, kiek jis tuo metu turi ar gali gauti žinių apie aprašomą kalbinį reiškinių. Kiekviena pažintinė inesyvo ir iliatyvo erdvė apima konkrečių panašiais semantiniiais požymiais pasižyminčių situacijų, kuriose šie linksniai vartojami, pluoštus.

Tiriamąsias konstrukcijas skirstant į pažintines erdves, remiamasi prototipinės, neprototipinės ir pereiginės vartosenos kriterijais. Kognityvinės semantikos

atstovai laikosi požiūrio, kad kalbos kategoriją sudaro jos reikšmių visuma, tačiau reikšmės nėra lygiavertės. Jas analizuojant vadovaujamasi prototipų teorijos (an. *prototype theory*) principais, pagal kuriuos visos kategorijos turi vidines struktūras, susidedančias iš centro ir periferijos².

Prototipas yra geriausias, aiškiausias pavyzdys, kategorijos narių etalonas, pagal jį galima atpažinti visą kategoriją (Lakoff 2004: 62–71; 375; Langacker 1987: 159). Ne taip nuosekliai ir aiškiai aktualizuojamos reikšmės moduliacijos, kartais pasirodančios tik ypatinguose kontekstuose, laikomos neprototipinėmis. Pažintines erdves įvardijančiuose prototipiniuose ir neprototipiniuose vartose nos pavyzdžiuose neretai persipina kelios pažintinės erdvės ir taip sudaro pažintinių erdvių pereigas.

Tirtoje medžiagoje lokatyvinėmis inesyvo ir iliatyvo konstrukcijomis įvardijamos erdvinės scenos. Jas apibūdina asimetrinis santykis tarp dviejų šių scenų dalyvių – trajektoriaus ir orientyro. Tai yra pagrindiniai, labiau pastebimi, arba iškiliausi, erdvinės scenos dalyviai. Trajektorius nurodo bet kokio pobūdžio judėjimą arba veiksmą (fizinį ar abstraktų), yra tinkamas tiek statiniams, tiek dinaminiam santykiams įvardyti. Orientyras nurodo tai, į kur juda arba kur yra lokalizuojamas trajektorius (Langacker 1987: 217–220)³.

Kaip jau minėta, kalboje projektuojama idealizuota erdvės reprezentacija. Erdviniai trajektoriaus ir orientyro santykiai, kaip ir žmogaus mąstymo procesai, neretai yra metaforiški arba metonimiški. Todėl kognityvinės krypties atstovai semantinės analizės objektu laiko konceptualiąją metaforą (an. *conceptual metaphor*) ir konceptualiąją metonimiją (an. *conceptual metonymy*). Jos atskleidžia žmogaus mąstymo struktūras, iš bendrosios žmogaus patirties kylančio mąstymo fenomeno kalbinius atspindžius, realizuoja ir paaškina mąstymo proceso įprasminimą kalba (Lakoff, Johnson 2007: 27tt; 63tt).

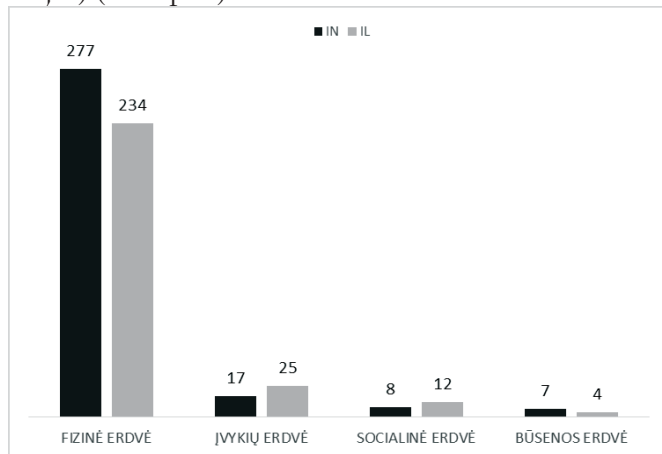
2. PAŽINTINIŲ ERDVIŲ ANALIZĖ

ŠRAV tekstuose rastų lokatyvinių inesyvo ir iliatyvo konstrukcijų semantinė raiška realizuojama per keturias abiem tiriamosioms konstrukcijoms bendras pažintines erdves: itin gausiai reprezentuojamą fizinę (277 lokatyvinės

² Prototipų teorijos pradžia siejama su Eleonoros Rosch (1978: 27–48) ir kitų kognityvinės psichologijos atstovų darbais. E. Rosch prototipo sąvoką įtvirtino tyrinėdama estetines žmogaus suvokimo kategorijas – spalvų suvokimą.

³ Orientyro charakteristiką papildoma dimensiniai talpyklų požymiai. Atsižvelgus į juos, lokatyvinės inesyvo ir iliatyvo konstrukcijos gali įvardyti trijų, dviejų, vieno ir nulinių matmenų orientyrus, arba talpyklas (Langacker 1987: 150–151; 248; Kardelytė-Grinevičienė 2014: 27–29).

inesyvo ir 234 iliatyvo konstrukcijos) ir mažiau produktyvias įvykių (17 lokatyvinių inesyvo ir 25 iliatyvo konstrukcijos), socialinę (8 lokatyvinės inesyvo ir 12 iliatyvo konstrukcijų) ir būsenos (7 lokatyvinės inesyvo ir 4 iliatyvo konstrukcijos) (žr. 2 pav.).

2 PAV. Lokatyvinėmis inesyvo ir iliatyvo konstrukcijomis įvardijamų pažintinių erdvų kiekybinis santykis *Šiaurės rytų aukštaičių vilniškių* tekstuose

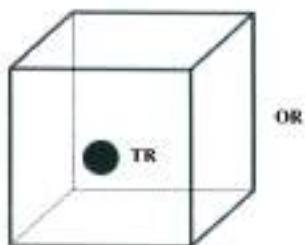
Toliau straipsnyje lokatyvinėmis inesyvo ir iliatyvo konstrukcijomis įvardijamos pažintinės erdvės aptariamos išsamiau.

2.1. Pažintinė fizinė erdvė

Prototipiškai lokatyvinėmis inesyvo ir iliatyvo konstrukcijomis įvardijamas trajektorias buvimas ar judėjimas erdvėje suvokiamas kaip jo ir fizinės talpyklos, arba orientyro, santykis. Fizinės erdvės talpykla turi įvairiais topologiniais požymiais pasižymintį fizinį regioną, kur yra arba į kurį juda trajektorius (plg. Frawley 1992: 254–255).

Prototipiniais fizinės erdvės pavyzdžiais, realizuojamais lokatyvinėmis inesyvo konstrukcijomis, galima laikyti erdvines scenas, kur orientyras yra tam tikroje trimatėje fizinėje talpykloje (žr. 3 pav.).

Prototipine lokatyvinių iliatyvo konstrukcijų vartoseną galima laikyti jomis įvardijamas erdvines scenas, kur trajektorius pats juda arba yra kieno nors talpinamas į tam tikrą trimatę tūrinę talpyklą. Iliatyvu žymima viena dinaminės schemas PRADINIS TAŠKAS–KELIAS–GALINIS TAŠKAS dalių – GALINIS TAŠKAS (plg. Langacker 2008: 32; žr. 4 pav.).

3 PAV. Prototipinė lokatyvinių inesyvo konstrukcijų fizinėje erdvėje schema⁴

4 PAV. Prototipinė lokatyvinių iliatyvo konstrukcijų fizinėje erdvėje schema⁵

Kadangi nagrinėtoje šiaurės rytų aukštaičių vilniškių medžiagoje gausu pažintinę fizinę erdvę įvardijančių lokatyvinių inesyvo ir iliatyvo konstrukcijų, jos skirstomos į smulkesnius semantinius tipus. Jų skyrimo pagrindas yra talpyklų paskirtis arba pobūdis. Išskirtini trys dominuojantys semantiniai tipai: lokalizacija patalpose, talpose ir geografiniuose bei landšafto regionuose. Rasta ir pavienių, prie šių semantinių tipų nepriskiriamų atvejų⁶.

2.1.1. Nemenkas pluoštas pavyzdžių su lokatyvinėmis inesyvo ir iliatyvo konstrukcijomis analizuotuose šiaurės rytų aukštaičių vilniškių tekstuose įvardija lokalizaciją patalpose. Iš viso rastos 46 lokatyvinės inesyvo ir 55 lokatyvinės iliatyvo konstrukcijos.

Lokalizacija patalpose yra viena iš prototipinių fizinės erdvės realizacijų kalboje, nurodančių, jog trajektorius yra arba juda į tam tikrą uždarą trimatę patalpą. Analizuotoje šiaurės rytų aukštaičių vilniškių medžiagoje lokalizacija patalpose prototipiškai įvardijama lokatyvinėmis konstrukcijomis su leksemų *pirkia*,

⁴ TR – trajektorius, OR – orientyras.

⁵ SP – stebėtojo pozicija.

⁶ Detalesnę pažintinės fizinės erdvės skirstymą pagal semantinius tipus žr. Kardelytė-Grinevičienė 2014: 35–94.

pirtis, kluonas, krautuvė, ligoninė vietininkais⁷, pavyzdžiui: (1) *tai vat vienoj pirkioj*⁸ *šeštadienį, sekmadienį, tada kitoj ten pirkioj jaunimo daug*⁹ [susirenka] (ŠRAV 53); (2) *nueinu pirkion ir sakau, mama, mano avelių nėra, aš bijau eit ieškot* (ŠRAV 56); (3) *iššukuoja ir linus išmina gi pirty*; (4) *ir išsikuli gi naudq*¹⁰ *tą jau kaip, susiveži kluonuosan* (ŠRAV 193); (5) *dabar viską nueis krautuvėj nusipirksi* (ŠRAV 52); (6) *kunigas paėmė už rankos ją, na ir ligoninė va šitaip, ir nuvedė ją ligoninėn* (ŠRAV 161).

Neprototipiniai lokalizacijos patalpose įvardijimo atvejai analizuotoje medžiagoje realizuojami kaip metoniminė raiška: (7) *viena palydėjo lig skerdyklos vartų Vilniuj, Santarišky, ir rauda* (ŠRAV 180).

Neprototipinę tiriamųjų konstrukcijų vartoseną aktualizuoja ir konkuruojanti lokatyvų vartoseną. Šia sąvoka apibūdinamas kalbinis reiškiny, kai paraleliai vartojamos dvi skirtingos tą patį kalbinį reiškinį įvardijančios raiškos priemonės ir nė viena jų nėra akivaizdžiai vyraujanti (plg. Fónagy 1957: 100–123; 1967: 100–123; plačiau žr. Kardelytė-Grinevičienė 2014: 104–119). Analižuota šiaurės rytų aukštaičių vilniškių medžiaga rodo, kad neprototipinė vartoseną realizuojama inesyvo ir iliatyvo formoms konkuruojant junginiuose:

- *įvardis* (IL)¹¹ + *daiktavardis* (IN), pavyzdžiui: (8) *bet ten privešta prie rusų visokių žmonių tan name, daug jau privešta, žinai, visokių gyventojų* (ŠRAV 147); (9) *na gi vienam name gi tenai jau vienan name gi sueinam va šitaip jaunimas gi tenai ir šokam* (ŠRAV 152);
- *įvardis* (IL) + *daiktavardis* (IL) + *būsenos veiksmažodis*, pavyzdžiui, (10) *ir namai gražūs, ir viskas ten buvo, tai tuosan namuosan ir apsigyveno su savo šeima* (ŠRAV 59);

⁷ Čia ir toliau nurodoma, kiek kartų analizuotoje medžiagoje pavartoti konkrečių leksemų inesyvo ir iliatyvo linksniai, užfiksuoti lokatyvinėse konstrukcijose. Lokalizaciją patalpose įvardijančios leksemos tirtuose tekstuose vartotos tokiu dažnumu: *pirkioj* – 5, *pirty* – 5, *tvartan* – 4, *pirkion* – 3, *pirtin* – 3, *kluone* – 3, *kluonan* – 3, *malūnan* – 3, *bažnyčion* – 3, *name* – 3, *bažnyčioj* – 2, *gamyklon* – 2, *kalėjime* – 2, *kalėjiman* – 2, *priemenėj* – 2, *virtuvėj* – 2, *reanimacijoj* – 2; po vieną rasta: *bankan*, *ceche*, *forte*, *fortan*, *gamykloj*, *getan*, *kalvėj*, *klebonijoj*, *kľuban*, *kontoroje*, *krautuvėj*, *krautuvėsu*, *ligoninėj*, *ligoninėn*, *namuose*, *naman*, *namuosan*, *nuovadoj*, *nuovadan*, *operacinėn*, *policijon*, *raštinėj*, *redakcijon*, *salėn*, *Santariškėse*, *sklepan*, *tvarte*, *tvartuosan*.

⁸ Pateikiamuose pavyzdžiuose lokatyvinės inesyvo ir iliatyvo konstrukcijos yra pabruktos.

⁹ Patogumo dėlei tarminiai pavyzdžiai pateikiami perrašyti bendrinės kalbos rašmenimis, o ne transkribuoti.

¹⁰ Javus.

¹¹ Trumpinys IN žymi inesyvą, o IL – iliatyvą.

- *įvardis* (IL) + *daiktavardis* (IN) + *metonimija*, pavyzdžiui: (11) *mane atvežė šitan Devintan fortan; tai šitan Devintam forte aš neilgai sėdėjau, pora kokį mėnesėlių* (ŠRAV 57).

Semantinę talpų potipį įvardijančios lokatyvinės inesyvo ir iliatyvo konstrukcijos žymi ir pažintinių erdvių pereigą. Ji itin ryški kontekstuose, pasakojančiuose apie mokyklą¹². Erdvinės nuorodos *mokykloj* ir *mokyklon* šiaurės rytų aukštaičių vilniškių tekstuose įvardija ir pastatą ar patalpą, kur vykdoma švietėjiška bei mokomoji veikla, ir tam tikrą laiko tarpą vykstantį mokymosi procesą. Todėl lokatyvinėmis inesyvo ir iliatyvo konstrukcijomis su leksema *mokykla* realizuojama pažintinių fizinės, įvykių ir laiko erdvių pereiga, pavyzdžiui: (12) *na va ir mokyklon nuėjo gi šita jau, kiek ten gi mokės aš jau gi nežinau, žinot* (ŠRAV 79); (13) *ten mokykla buvo ir ten vietoj, mokykloj šitoj, ten vietoj gyvendavom, virdavom, naktuidavom*¹³ (ŠRAV 65).

Pažintinių erdvių pereigą rodo ir lokatyvinės konstrukcijos su leksemomis *dvare*, *dvaran*. Erdvinės scenos su šiomis leksemomis žymi tiek lokalizaciją jomis įvardijamuose pastatuose, tiek ir buvimą tam tikroje socialinėje santvarkoje, todėl jose persipina pažintinės fizinės ir socialinės erdvės, pavyzdžiui: (14) *na tai dabar Dorokovas šitas pamatė, medis ten dvare išdžiūvoęs* [yra] (ŠRAV 202); (15) *paskui va jau į galą jau tai būdavo jau užsidarydavo vartus, kad dvaran jau šitie papapiječiai nevaikščiotų* (ŠRAV 203).

2.1.2. Fizinės erdvės talpykloms priskirtini įvairaus dydžio ir tūrio trimatiai objektai, kuriuos apibendrintai galima pavadinti talpomis. Prototipiškai tokios talpos analizuotoje medžiagoje yra visiškai uždaros, bet turi vieną mobilią ribą-sieną (*dėžė*, *pečius*, *buteliukas*, *katilas*, *vagonas* ir kt.¹⁴). Trajektoriai taip pat lokalizuojami talpose, neturinčiose kurios nors vienos (ar kelių) fizinės ribos-sienos (*bliūduosan*, *duobėj*, *duonakepėn*, *grioviuosan*, *kašikan*, *lineikoj*¹⁵, *piestoj*, *puodelin*, *pastaunyan*¹⁶, *spaviednyčion*, *skavardon*¹⁷, *vežiman*). Tokioms

¹² Analizuotuose tekstuose su leksema *mokykla* rasta net 16 lokatyvinių iliatyvo ir 4 inesyvo konstrukcijos. Šios leksemos vietininkų dažnumą lemia tai, kad kone kiekvienas pateikėjas pasakoja apie mokyklos laikus ir mokymosi sąlygas. Vystant pasakojimą leksemos *mokykla* vietininkai dažnai kartojami, kartais net kiekviename sakinyje, todėl lokatyvinių konstrukcijų su šia leksema gausu.

¹³ Nakvodavome.

¹⁴ Šių leksemų vietininkų kiekis tirtoje medžiagoje: *pečiun* – 8, *buteliuke* – 3, *katilan* – 3, *šuliny* – 2, *vagone* – 2, *rašalinėj* – 1, *vagonuosan* – 1, *aviliukan* – 1, *dėžėn* – 1, *laivan* – 1.

¹⁵ Lengvame, gražiame vežime.

¹⁶ Aptvertan plotan, skirtan gyvuliams pasiganyti.

¹⁷ Keptuvėn.

talpykloms būdinga suteikti įsivaizduojamas ribas, todėl jos suvokiamos kaip uždaros. Taip pat talpos gali turėti tik tam tikrą angą, skirtą trajektoriams į jas patalpinti (*mintuvuose*, *šiečkornion*¹⁸, *skietan*, *girnosan*). Iš viso semantinį talpų tipą analizuotoje medžiagoje įvardija 26 lokatyvinės inesyvo ir 37 lokatyvinės iliatyvo konstrukcijos. Taigi dominuojančios yra lokatyvinės iliatyvo konstrukcijos. Keletas pavyzdžių: (16) *ir iškepi* [duoną], *ir sušaudai*¹⁹ *pečių* (ŠRAV 192); (17) *anys išlipa ir vėl katilan įlipa, atsineša malkų ir pasikuria, ir pasikūrena, jiems savitarna* (ŠRAV 169).

Neprototipiniai vartosenos atvejai realizuojami per konkuruojančią lokatyvų vartoseną konstrukcijose *įvardis* (IL) + *daiktavardis* (IN), pavyzdžiui: (18) *klausia šitie – o kas tan katile yr* (ŠRAV 168); (19) *na ir anas tada atsisėdo ant to akmenio, ir ten tan akmeny buvo va šitaip va akmuo, o tan akmeny buvo duobelė tokia pramušta* (ŠRAV 159).

Išskirtina lokatyvinėmis konstrukcijomis realizuojama lokalizacija lanksčių medžiagų talpose. Prototipiškai tokių talpyklų talpa priklauso nuo trajektoriaus kiekio, pavyzdžiui, (20) *ir aš gi, merga, ir šituos rugius gi vežuos gi maiše gi tėvam gi vešiu* (ŠRAV 149). Prie lanksčių medžiagų talpų priskirtinos drabužius įvardijančios leksemos. Drabužiai metaforiškai suvokiami kaip talpykla žmogaus kūnui, pavyzdžiui: (21) *dabar išeina bro po naktalzu, kostiume vyriokas, na gal, matyt, kad anas ten kokis maš raštinej kur dirba* (ŠRAV 201–202); (22) *žinai, aš va užauginau savo sūnų šitą Giedrių blogoj, blogoj vatoukoj*²⁰ [suvystytą] (ŠRAV 120).

Lanksti medžiaga gali būti suvokiama ir kaip plokštuma. Ant tokios idealizuotos plokštumos uždėjus trajektorijų ir jį veikiant pašalinėms dinaminėms jėgoms, lanksti medžiaga transformuojama į uždarą talpyklą, pavyzdžiui: (23) *na tai tada ir paduoda, ir panosinėln*²¹ *susiriša* [pinigus], *ir jaunasai pasiima* (ŠRAV 142). Tokiuose kontekstuose aktualizuojama neprototipinė vartoseną.

Fizinio pasaulio plokštumos kalbos vartotojų taip pat suvokiamos kaip talpyklos, pavyzdžiui: (24) *tai man davė lažiq*²², *aš ir guliu ten šitų va gi streboku*²³ *lažėj, o šitie berniukai geria* (ŠRAV 116); (25) *va dabar vaikščioja* [ežiukai], *ipilk dabar kokian na žeman jau daiktan, lėkštutėn kokion, pieno, pakišei po nosiu, laka, nebijo*

¹⁸ Smulkintuvan.

¹⁹ Pašauni.

²⁰ Vatinėje striukėje.

²¹ Nosinėn.

²² Lovą.

²³ Liaudies gynėjų.

nė kiek (ŠRAV 81)²⁴. Taigi trajektorijų lokalizuojant plokštumose, jo ir orientyro santykius apibūdina ne semantinis talpinimo, o sąveikos žymiklis.

Kaip lokatyvinėmis inesyvo ir iliatyvo konstrukcijomis įvardijamam semantiniam patalpų tipui, taip ir talpų, būdinga pažintinių erdvių pereiga. Analizuotoje medžiagoje ji aktualizuojama lokalizaciją įvardijant polisemine leksema *mašina*²⁵. Priklausomai nuo konteksto talpykla *mašina* gali žymėti ne tik transporto priemonę, bet ir mechanizmą, atliekanti tam tikrą darbą ir talpinanti atitinkamą žaliavą, pavyzdžiui: (26) *dabar sėdo, įlindo mašinson, tik nupypė, vėl atpypė ir gatava*²⁶, *ir nieko* (ŠRAV 140); (27) *va du arkliai, na ir anys eina, o mes tai ir padavinėjam mašinson, tai nuo mašinos, tai darbo mum paluk*²⁷ *kaklo* (ŠRAV 50).

Kontekstuose, kur talpykla *mašina* įvardija tam tikrą mechanizmą (žr. 27 pvz.), aktualizuojama pažintinių erdvių pereiga – fizinė erdvė (mašina kaip talpykla žaliavai) siejasi su įvykių erdve (žaliavos apdirbimo procesas).

2.1.3. Analizuotuose tekstuose trajektorius prototipiškai taip pat gali būti lokalizuojamas po fiziniu objektu ((28) *anas palovėj guli, guli jau šitas rusas, miega, kurkia*²⁸ (ŠRAV 174–175); (29) *paderinęs momentą įlindo palovėn, atsigulė su vyte-liūte ir guli* (ŠRAV 174)) arba augmenijoje ((30) *miške ganom, karvių daug, išgaišendavom*²⁹ *miškuose, žinai, krūmuose visokiuose* (ŠRAV 106); (31) *eglėn įlipo jau, gal mislė*³⁰, *kad nepagaus* (ŠRAV 108). Trajektorių lokalizuojant įvairiose substancijose ((32) *kur auksas, sako, ten ir purvyne žiba, va šitaip va ana jau man, išei-na, atsakė* (ŠRAV 151); (33) *ten karšta buvo, gyliai buvo ir davės ežeran* [arklys], *ir nuskendo* (ŠRAV 69)) ir kūno dalyse arba organuose ((34) *o mane gi kaip nuvežė, nulydėjo, tiktai atmenu, kad gyslon ukolą*³¹ *davė, taip ir gatava aš* (ŠRAV 180–181)), realizuojamas GYLIO konceptas³².

²⁴ Lokalizaciją plokštumose įvardijančių leksemų kiekis analizuotuose tekstuose: *lovoj* – 5, *lovon* – 3, *sienoj* – 2, *lėkštutėn* – 2.

²⁵ Tirtuose tekstuose rastos trys lokatyvinės konstrukcijos su leksema *mašina*.

²⁶ Baigta; viskas.

²⁷ Iki.

²⁸ Knarkia.

²⁹ Pamesdavome.

³⁰ Galvojo.

³¹ Vaistų įšvirkštimą, injekciją.

³² Analizuotoje medžiagoje GYLIO konceptą įvardijančių leksemų dažnumas: *ežeran* – 2, *kakton* – 2, *panosėn* – 2, *vandeny* – 2; po vieną rasta formų: *bandelėn, batviniuosan, baloj, balose, balon, bro-moj, gipse, gipsan, purvyne, košėn, paausy, pakluoniuosan, palovėj, palovėn, pašalėj, rankon, rugienoj, sniege, šėžiaukon, upely, vandenin, žemėn*.

Neprototipinė vartosena pavieniais atvejais realizuojama per metaforą, pavyzdžiui: (35) *prsidė revoliucija šita, ir atvažiuojai iš pasaulio Leninas, na ir anas šiton košėn įlindo* (ŠRAV 60); (36) *jo maišas šitas ir įsidė man galvon* (ŠRAV 87); (37) *o man gi žinai, man gi smertis³³ jau akyse* (ŠRAV 180); (38) *tai tu regi, kokis čiūdai³⁴, na, kat išeina, mano galvoj vis viena Dešimtoji³⁵ buvo* (ŠRAV 182).

Lokalizacija spaudiniuose ((39) *laikraščiuos kokiuos [...] būdavo išpaišyta* (ŠRAV 75)) kognityvinėje semantikoje suvokiama metaforiškai: RAŠYTINIAI ŠALTINIAI yra TALPYKLOS INFORMACIJAI (Kövecses 2002).

Išsiskiria lokatyvinės konstrukcijos su leksema *rankos*. Prototipiškai *ranka* yra talpykla organams ar audiniams (plg.: *raumenys rankoje; ssnariai rankoje*³⁶). Tačiau į rankas galima dėti arba jose gali būti ir kitokie fiziniai objektai, pavyzdžiui: (40) *tik karvėm ne, o arkliams jau pasai buvo, knygelė, ir tu jeigu knygelę jau duosi, perka iš tavęs arklį, knygelės jau jo rankon neduok; tik gali rankoj parodyt* (ŠRAV 174). Tokiuose kontekstuose talpykla, įvardijama leksema *ranka*, trimatė tūrinė tampa tada, kai į ją įdedamas arba ja paimamas trajektorius. Taigi, kad leksemos *ranka* lokatyvai žymėtų trimatę tūrinę talpyklą, talpinančią fizinius objektus, turi veikti jėgų dinamikos aspektas. Veikiant šiam aspektui kaip talpykla suvokiama ir erdvinė nuoroda *glėbys*, pavyzdžiui, (41) *mama mane glėbin ir raudot* (ŠRAV 103).

2.1.4. Aptariamuose šiaurės rytų aukštaičių vilniškių tekstuose trajektoriai lokalizuojami topografiniuose ir landšafto regionuose. Paprastai šie regionai turi administracines arba geografines ribas, tačiau jos aiškiai matomos tik atitinkamuose žemėlapiuose (plg.: kaimas, rajonas, šalis). Iš stebėtojo pozicijos tokių regionų matmenis ir ribas vizualiai nustatyti sunku. Keblu identifikuoti ir tikslią trajektoriaus buvimo juose vietą, todėl kognityvinėje semantikoje lokalizacija topografiniuose ir geografiniuose regionuose interpretuojama metaforiškai: orientyro buvimo trimatėse fizinėse talpyklose modelis perkeliamas abstraktesnių talpyklų ir orientyrų santykiams įvardyti. Topografiniai ir geografiniai regionai suvokiami kaip KONTEINERIAI trajektoriams (Lakoff 2004: 29tt; Kövecses 2002).

Gausiausiai nagrinėtoje medžiagoje rasta lokatyvinių inesyvo ir iliatyvo konstrukcijų su toponimus žyminčiomis leksemomis. Tiriamosiomis konstrukcijomis įvardijamos erdvinės scenos, žyminčios lokalizaciją Lietuvos miestuose,

³³ Mirtis.

³⁴ Stebuklai.

³⁵ 10-tą sekmadienį po Velykų švenčiami Kristaus širdies atlaidai.

³⁶ Tokių pavyzdžių šiaurės rytų aukštaičių vilniškių tekstuose nerasta.

kaimuose, vietovėse – 83 lokatyvinės inesyvo ir 34 lokatyvinės iliatyvo konstrukcijos. Rasti 22 lokalizaciją įvairiose užsienio šalyse nurodantys pavyzdžiai – 9 su lokatyvinėmis inesyvo ir 13 su iliatyvo konstrukcijomis. Lokatyvinėmis konstrukcijomis įvardijama lokalizacija užsienio miestuose – 10 lokatyvinių inesyvo ir 11 lokatyvinių iliatyvo konstrukcijų.

Neprototipinė vartoseną realizuojama per konkuruojančią lokatyvų vartoseną konstrukcijose su veiksmožodžiais *išlipti, būti ir nuvažiuoti*, pavyzdžiai: (42) *tu žinai, kai buvę nebuvę,ėjau, važiuavau, išlipau Utenon, ten man Utenoj niekas nepatiko, važiuosiu toliau siauruku toliau* (ŠRAV 146); (43) *aš gi Leningradan penkius kartus buvau* (ŠRAV 100); (44) *anas buvo Romoj nuvažiuoęs, tai gavo, reiškia, buvo, turėjo rūbus kareivio* (ŠRAV 203).

Nagrinėtuose tekstuose trajektoriai lokalizuojami įvairiuose topografiniuose arba geografiniuose regionuose³⁷. Orientyrą prototipiškai įvardija leksemų *kaimas, laukas*³⁸, *vieta, kraštas, kaimas* ir kt.³⁹ lokatyvai, pavyzdžiai: (45) *čia kai lenkai užėjo paskui mūs šitan kraštan, tai gi mums labai abidna*⁴⁰ *pasidarė* (ŠRAV 60); (46) *tai va Dievas šitaip vienas yra pasauly, o kalbų ir tautybių daug yra* (ŠRAV 150).

Prie lokalizacijos landšafto regionuose priskirtini pavyzdžiai su leksemomis *kelias* ir *linija*: (47) *kai švietės, tai tada jau tada jau įsistatė kelian ir tada nuvažiavo namo* (ŠRAV 179); (48) *ir net Latvijoje, skaitos, ilgai laikės gi dar vokiečių ten grupė, ir mes buvom pirmavoj linijoj su vokiečiais* (ŠRAV 125). Tokiose erdvinėse scenose fizinio pasaulio objektai kalboje idealizuojami iki linijos, o trajektorius ir orientyro santykis suvokiamas kaip sąlyčio taškas (Vainik 1995: 58–66).

Užfiksuotas vienas konkuruojančios lokatyvų vartosenos pavyzdys su leksema *daikte*, žyminčia apibendrintos vietos nuorodą: (49) *tai aš panėšiau kiek, priilsau su tais rugiais ir palikau token daikte* [rugius], *kad tėvas žinotų kur, tai tėvas nuvažio, tuos rugius atsivežė namo ir pasėjo* (ŠRAV 149).

Kaip ir kitiems jau aptartiems semantiniams tipams, taip ir lokalizacijai topografiniuose arba geografiniuose regionuose būdinga pažintinių erdvių pereiga.

³⁷ Smulkesnį galimą topografinių ir geografinių regionų skirstymą žr. Kardelytė-Grinevičienė 2014: 74–89.

³⁸ Plačiau apie formų *laukan* ir *laukuosan* semantiką rytų aukštaičių vilniškių patarmėje žr. Kardelytė-Grinevičienė 2013: 92–104.

³⁹ Lokatyvinėse konstrukcijose vartotos leksemų vietininkų formos ir jų dažnumas: *kaimė* – 17, *laukė* – 4, *laukan* – 4, *vietoj* – 4, *krašte* – 2, *apylinkėn* – 2, *laukuos(e)* – 2, *laukuosan* – 2, *galan* – 2, *galulaukėn* – 3, *pamiškėj* – 2. Po vieną pavartotos leksemų formos: *apylinkėj, beržynuos, daržan, daržely, gale, galulaukėj, kaiman, kalne, kapinėsan, kraštan, lobe, mieste, pabalin, pamiškėn, pasauly, paupy, pievoj, pievosan, pusėj, prieky, raiste, raistuos, rajonan, sodely, šiukšlynuosan, šniūravoj, šonuosan, tėviškėj, ūlyčioj, ūlyčion, vienkiemy*.

⁴⁰ Skaudu.

Ji aktualizuojama erdvinėse scenose su leksema *kolūkis*⁴¹. Šios leksemos lokatyvai įprasmina glaudžią fizinės, socialinės ir įvykių erdvių sąsają, nes kolūkis suvokiamas kaip socialinė santvarka, paremta kolektyvinio darbo, dirbamo įvairiose fizinės erdvės vietose, principu, pavyzdžiui: (50) *tai tada jau kaukozan rasivežiojo vis šituos žmonis* (ŠRAV 70); (51) *na ten Sibire kolūky mus jau paskuitinius kaip vežė, paskuitinius vežimus, tai kolūky dirbom* (ŠRAV 69).

Pažintinių erdvių pereiga ir reikšmės moduliacijos taip pat būdingos lokatyvinėms konstrukcijoms su leksema *miškas*. Prototipiškai jomis įvardijama medžiais apaugusi vieta, t. y. užpildytas landšafto regionas⁴², pavyzdžiui: (52) *sako mama, tai gerai gi, sako, miške gi ana viena, o vilkų tada būdavo* (ŠRAV 95); (53) *ir malkos; kada reikia, nuėjai miškan* (ŠRAV 144).

Istoriniuose ir socialiniuose kontekstuose lokatyvinės konstrukcijos su leksema *miškas* įgyja kitokią reikšmę, pavyzdžiui: (54) *vieni eina kariuomenėn, sako, radija jau pasakė, kad Amerika išvaduos, neikit kariuomenėn, bet miškan eikit; kiti ėjo kariuomenėn; o kiti miškan nuėjo, na tai, o šitie anys namie, niekur anys ir miškan nėjo, na tai vienas ten pirty, Žvirbliškėj, gal gi gal kavojos⁴³, tai kas jį užmušė, ar miškiniai, ar skrebai* (ŠRAV 76).

Turint galvoje pasipriešinimo veikėjų, pokario metais nenorėjusių eiti į okupacinės valdžios kariuomenę ir besislapsčiusių miškuose, buvimo vietą, jų veikla įvardijama konstrukcija *išėjo miškan*, t. y. prisidėjo prie pasipriešinimo veiklos. 54 pavyzdyje lokatyvinės iliatyvo konstrukcijos žymi ne tik fizinę (*miškas*), bet taip pat būsenos (socialinės būsenos pasikeitimas – laisvas žmogus tampa persekiojamu valstybės priešū) ir įvykio erdves (pasipriešinimo veiksmi).

Rasta ir keletas pavienių lokatyvinių konstrukcijų vartosenos pavyzdžių, nepriskirtinų nė vienam iš aptartųjų semantinių tipų. Tai kontekstai su leksema *užustalė, kūgis, langas*: (55) *atsisėdo va šite va kampe, užustalėj, peilį išsiėmė ir sako, iškada⁴⁴, kad mano brolio Jurgio nēr, čia tik sausa liktų; čia nebūt jūs nė vieno* (ŠRAV 89); (56) *jau merga gi ta ruošiasi ir tada sėda užustalėn* (ŠRAV 172); (57) *tai dabar lempelė ta, bet jau vis tiek iš tolo šviečia jau lange* (ŠRAV 179); (58) *tada šitus šiaudus veždavom iš kaukozo, kūgiuosan kraudavom* (ŠRAV 101); (59) *na šieną tai krauna kūgiuosan, lauke ten, nēr pašalėj niekur nei per žmogų* (ŠRAV 72).

Apžvelgus šiaurės vilniškių tekstuose vartojamų lokatyvinių inesyvo ir iliatyvo konstrukcijų semantinę raišką, jomis įvardijant lokalizaciją fizinėje erdvėje, galima teigti, jog tiriamosios konstrukcijos gausiausiai vartojamos lokalizacijai

⁴¹ Su šia leksema rastos 3 lokatyvinės inesyvo ir 4 iliatyvo konstrukcijos.

⁴² Plg. LKŽe pateikiamą leksemos *miškas* eksplikaciją 'medžiais apaugusi vieta; giria'.

⁴³ Slėpėsi.

⁴⁴ Gaila.

topografiniuose ir geografiniuose regionuose įvardyti – rastos 185 lokatyvinės inesyvo ir 104 iliatyvo konstrukcijos.

2.2. Pažintinė įvykių erdvė

Aptariant pereiginius fizinės erdvės vartosenos atvejus jau minėta, jog pereigą tiriamojame medžiagoje neretai aktualizuoja glaudžios fizinės ir įvykių erdvės sąsajos. Taigi lokatyvinėmis inesyvo ir iliatyvo konstrukcijomis įvardijamas ne tik buvimas ar judėjimas į fizinę erdvę, bet ir nusakomas dalyvavimas tam tikruose įvykiuose arba procesuose. Tokia lokatyvinėmis inesyvo ir iliatyvo konstrukcijomis įvardijama pažintinė erdvė suvokiama kaip įvykių (Vainik 1995: 113; Kuznetsov 2012: 98–99). Jai nėra būdingi dimensiniai požymiai. Lokalizacija pažintinėje įvykių erdvėje paremta konceptualiąja metafora: konkrečių fizinių talpyklų ir trajektorius erdviniai santykiai perkeliama į abstraktesnę – įvykių – sferą.

Nagrinėtoje šiaurės rytų aukštaičių vilniškių medžiagoje įvykių erdvei priskirtinos lokatyvinės konstrukcijos su leksemomis *kariuomenė*, *karas*, *šokiai*, *kuokinė*, *komandiruotė*, *padabonės*, *pamaina*, *naktigonė*, *šliūbas*, *targovlia*, *turgus*⁴⁵. Iš viso pažintinę įvykių erdvę įvardija 17 lokatyvinių inesyvo ir 25 lokatyvinės iliatyvo konstrukcijos, pavyzdžiui: (60) *tada jau aš išėjau kariuomenėn, karan; buvau kare*; (ŠRAV 125); (61) *aš va gi buvau kuokinėj nuvažiuoęs dviračiu, vasarq*; (ŠRAV 204); (62) *zloto nedaduosi, ir aš nevažiuoju šliūban* (ŠRAV 171).

Kaip jau minėta, tiriamosiomis konstrukcijomis įvardijama įvykių erdvė nėra visiškai izoliuota nuo kitų pažintinių erdvių. Įvykių erdvės charakteristika apima ne tik patį įvykį ar procesą, bet ir jo vykimo laiką bei vietą⁴⁶, todėl ji glaudžiai siejasi su fizine ir laiko erdvėmis (Vainik 1995: 113; Kuznetsov 2012: 99). Įvykių ir kitų pažintinių erdvių pereiga realizuota 61 ir 62 pavyzdžiuose: įvykis – kuokinė – vyksta tam tikroje fizinėje erdvėje (uždaroje patalpoje ar atviroje vietoje) tam tikru metu (dažniausiai – šeštadienį); santuokos sakramentas paskirtu laiku priimamas fizinėje erdvėje (bažnyčioje).

Pažintinei įvykių erdvei būdinga ne tik metaforinė, bet ir metoniminė raiška, pavyzdžiui: (63) *važiuoja žmonys arkliais pakinkytais jau, reiškia, kap ir ankstyvojon*

⁴⁵ Šių leksemų vietininkų formų dažnumas analizuotuose tekstuose: *kariuomenėn* – 10, *kariuomenėj* – 7, *kare* – 5, *šokuosan* – 3, *padabonėsan* – 3, *kuokinėn* – 2, *turgun* – 2. Po vieną rasta: *karan*, *kuokinėj*, *komandiruotėj*, *komandiruotėn*, *pamainoj*, *naktigonėn*, *šliūban*, *targovlioj*, *turguos*.

⁴⁶ Pasakymuose aktualizuojami skirtingi semantiniai aspektai, todėl vieni požymiai dominuoja, kiti yra antraplaniai.

(ŠRAV 170); (64) *sako, kaip prabudai, ažrozo⁴⁷ verkti, kap aš dabar Dešimtojon nu-eisiu; verčiau; o aš neatmenu; o aš su visu protu verčiau, kap aš Dešimtojon, o Dešimtoji an rytojaus buvo, per mus atlaidai Dešimtoji Paringy* (ŠRAV 182).

63 pavyzdyje būdvardžiu *ankstyvoji* įvardijamos ankstų Kalėdų arba Velykų rytą vykstančios pirmosios pamaldos, 64 – metonimiškai vartojama skaitvardžio forma *dešimtoji* „10-tą sekmadienį po šv. Velykų švenčiami Kristaus širdies atlaidai“.

2.3. Pažintinės socialinės erdvės skyrimo kriterijus yra orientyrai priskirtinas gyvumo požymis. Orientyras įvardijamas leksema, žyminčia žmonių bendruomenę, kolektyvą, susivienijimą (Kuznetsov 2012: 99–102). Šiai pažintinei erdvei nėra būdingi dimensiniai požymiai. Analizuotuose tekstuose rasta lokatyvinių konstrukcijų su leksemomis: *šeima, talka, atlaidai, veselia, vestuvės, svotai, šliūbas, laidotuvės, partizanai*⁴⁸. Iš viso užfiksuota 8 lokatyvinės inesyvo ir 12 lokatyvinių iliatyvo konstrukcijų, pavyzdžiui: (65) *didelėj šeimoj gyvenau* (ŠRAV 57); (66) *pardavinė turguos kokiuos* (ŠRAV 75); (67) *kokis dalykas išeidavo, ir talką daro, ir talkon eina, aš pas tave nuėjau, tu pas mane ateisi* (ŠRAV 69); (68) *jau ar možna⁴⁹ čia pas jus svotuosan važiuot* (ŠRAV 171).

Analizuotuose tekstuose socialinis aspektas dažnai siejasi su kitomis pažintinėmis erdvėmis. Tokia pažintinių erdvių pereiga aktualizuojama skirtinguose kontekstuose vartojant leksemą *namai*. Lokatyvinės konstrukcijos su ja gali žymėti tiek lokalizaciją fizinėje talpykloje (žr. 6–7 p.), tiek ir buvimą socialinio vieneto – šeimos – sudėtyje, pavyzdžiui: (69) *tai dar bent nurodo, kuri graži mergiotė jau namuose* [yra], *tai šita graži, tai per plyšį išsitrauks, o šitai tai dar atsitišys*⁵⁰ *ir pasogos* (ŠRAV 171). Šiame pavyzdyje aktualizuojama pažintinių socialinės ir fizinės erdvių pereiga.

Nereti kontekstai, kur socialinė erdvė persipina su įvykių ir laiko erdvėmis, pavyzdžiui: (70) *atlaiduosan jau būdavo, o bernai, tai atlaiduosan, tai gi dabar kai va jau atlaidai va būva jau šitai Palūšėj Laurynas*⁵¹, *va jau greit bus, tai būdavo gi visų kaimų bernai gi, tai visi an dviračių važiuoja gi jau šitai atlaiduosan* (ŠRAV 82).

⁴⁷ Iš karto.

⁴⁸ Šių leksemų vietininkų dažnumas analizuotame tekste: *atlaiduosan* – 4, *partizanus* – 3, *vestuvės* – 3, *šeimoj* – 2, *talkon* – 2. Po vieną užfiksuota: *laidotuvėse, svotuosan, šliūban, talkosu, veselioj, veselion*.

⁴⁹ Galima.

⁵⁰ Atsidžiaugs; prisisotins.

⁵¹ Šv. Lauryno atlaidai.

2.4. Pažintinei socialinei erdvei labai artima yra būsenos erdvė. Socialinei erdvei būdingas gyvumo požymis, t. y. orientyras turi būti išreikštas leksemomis, žyminčiomis žmonių kolektyvą, o būsenos erdvei svarbiausias yra būsenos pasikeitimo aspektas (Kuznetsov 2012: 103). Talpyklų matmenys šioje pažintinėje erdvėje realiai neegzistuoja, tačiau reiškiant trajektorias ir orientyro santykius naudojami panašūs struktūriniai modeliai, kaip ir aprašant fizinę erdvę – į kokią nors būseną ar būklę patenkama, joje būnama (plg. fizinę erdvę: *įeiti į kambarį; būti kambaryje*). Taigi pažintinės būsenos erdvės projekcija kalboje yra paremta konceptualiąja metafora.

Analizuotoje šiaurės rytų aukštaičių vilniškių medžiagoje būsenos erdvę prototipiškai įvardija lokatyvinės inesyvo ir iliatyvo konstrukcijos su leksemomis: *burliokystėj*⁵², *pliene*⁵³, *išpažintin*, *belaisvėn*, *smertin*⁵⁴. Iš viso rastos 7 lokatyvinės inesyvo ir 4 iliatyvo konstrukcijos, pavyzdžiui: (71) *na tai atsiveža pinigų prikrutėj*⁵⁵ *burliokystėj, tai tada dienąnakt per jį [geria]* (ŠRAV 162); (72) *už durų stovėjo šitas Jurgis ir davė peiliu, ir smertin ir papjovė* (ŠRAV 90).

Būsenos erdvei būdinga ir pažintinių erdvių pereiga: (72) *o kaip jau pliene buvo trejus metus brolis* (ŠRAV 55); (73) *anas pateko lenkam belaisvėn* (ŠRAV 79) – buvimas nelaisvėje siejasi ne tik su būsenos pasikeitimo (iš laisvo žmogaus į belaisvį), bet ir su fizine (fizinė buvimo nelaisvėje vieta), laiko (nelaisvėje būnama tam tikrą laiko tarpą) erdvėmis. Pažintinių būsenos ir laiko erdvių sąsają aiškiausiai iliustruoja lokatyvinė konstrukcija su skaitvardžiu, pavyzdžiui, (75) *Čičelio va uošvė dar ana ir dabar yra gyva, ana jau šimte boba* (ŠRAV 196)⁵⁶.

Visų aptartųjų pažintinių erdvių – fizinės, įvykių, socialinės ir būsenos – pereigą apibendrintai galima pavaizduoti pažintinių erdvių modeliu (žr. 5 pav.).

Punktyrinės linijos žymi lokatyvinėmis inesyvo ir iliatyvo konstrukcijomis įvardijamų pažintinių erdvių pereigos zonas. Šis modelis rodo, jog tiriamosiomis konstrukcijomis įvardijamos pažintinės erdvės analizuotoje šiaurės rytų aukštaičių vilniškių medžiagoje glaudžiai siejasi. Semantinei lokatyvinių konstrukcijų raiškai būdingi ne tik erdvės, bet ir laiko požymiai.

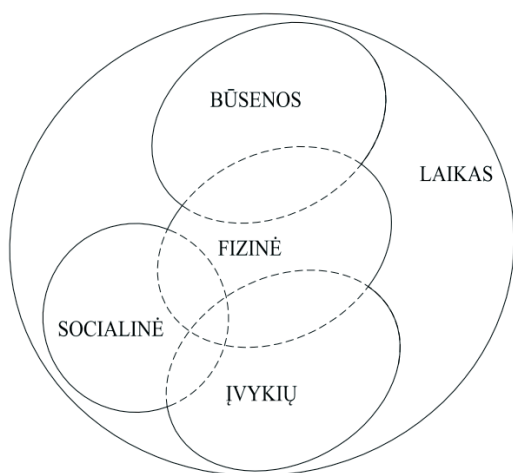
⁵² Darbuose Rusijoje.

⁵³ Nelaisvėje.

⁵⁴ Mirtin.

⁵⁵ Užsidirbę.

⁵⁶ Prie pažintinės būsenos erdvės priskirtinos lokatyvinės konstrukcijos su metaforiškai vartojamomis leksemomis *atminime* (*o vilkų mano atminime buvo* (ŠRAV 98)) ir *atminty* (*tik atminty turėdavau, jau ką paskaičiau, kas cekava, to neužmiršiu* (ŠRAV 177)). Jos žymi lokalizaciją ne dabar esančiose, o praeityje egzistavusiose erdvinėse scenose.

5 PAV. Šiaurės rytų aukštaičių vilniškių tekstuose užfiksuotų lokatyvinių inesyvo ir iliatyvo konstrukcijų pažintinių erdvių modelis

3. IŠVADOS

1. Analizuotuose Šiaurės rytų aukštaičių vilniškių tekstuose lokatyvinių inesyvo ir iliatyvo konstrukcijų semantinės raiškos modelis realizuojamas per keturias pažintines erdves: fizinę, įvykių, socialinę ir būsenos.
2. Lokatyvinių inesyvo ir iliatyvo konstrukcijų semantinė raiška produktyviausiai aktualizuojama įvardijant lokalizaciją pažintinėje fizinėje erdvėje. Įvykių, socialinė ir būsenos erdvės tiriamosiomis konstrukcijomis įvardijamos rečiau. Lokatyvinės inesyvo konstrukcijos nežymiai dominuoja įvardijant gryną lokalinę reikšmę turinčią pažintinę fizinę erdvę, o lokatyvinės iliatyvo konstrukcijos – abstraktesnes įvykių ir socialinę erdves.
3. Šiaurinės rytų aukštaičių vilniškių patarmės tekstų analizė rodo, jog lokatyvinėmis inesyvo ir iliatyvo konstrukcijomis įvardijamos pažintinės erdvės nėra izoliuotos vienos nuo kitų, t. y. semantinės raiškos modelis atskleidžia pažintinių erdvių pereigą. Tiriamosiomis konstrukcijomis įvardijamai lokalizacijai fizinėje erdvėje būdingi ne tik semantiniai vietos žymikliai. Fizinė trajektorijos buvimo vieta siejasi su tam tikromis jo būdo ypatybėmis ir labai dažnai – su laiko aspektu. Pereiga itin išryškėja, kai lokatyvinėse konstrukcijose vartojamos poliseminės lekšemos.

4. Galima daryti prielaidą, kad lokatyvinių inesyvo ar iliatyvo konstrukcijų (taip pat ir konkrečių jose vartojamų leksemų) semantinę raišką (ir dažnumą) lemia kognityvinis pateikėjo potencialas. Erdvines scenas įvardijančių raiškos priemonių pasirinkimas priklauso nuo pateikėjo vystomos temos, pasakojant vartojamų veiksmažodžių dinamiškumo ar statiškumo požymių. Todėl iš tam tikrų tekstų kiekų nėra tikslo spręsti, kad vienos ar kitos leksemos lokatyvai vartojami retai arba apskritai nevartojami. Jei pasakojimas nereikalauja, sakykime, iliatyvo (kalbama apie statinius veiksmus ar procesus), šio linksnio tokiaime kontekste nebus, tačiau tai nereiškia, jog jis nevartojamas apskritai.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- Bacevičiūtė Rima, Rincauskienė Regina 2007: Dėl rytų aukštaičių uteniškių inesyvo ir iliatyvo galūnių priegaidžių (Eksperimentinis tyrimas). – *Žmogus ir žodis: Didaktinė lingvistika* 9(1), 4–11.
- Bacevičiūtė Rima, Rincauskienė Regina 2008: Rytų aukštaičių uteniškių inesyvo ir iliatyvo priegaidės: audicinis tyrimas. – *Baltistica* 43(2), 229–237.
- Bacevičiūtė Rima, Rincauskienė Regina 2009: Audicinis eksperimentas dialektologijoje: privalumai ir trūkumai (rytų aukštaičių uteniškių vietininkų priegaidžių tyrimas). – *Garsas ir jo tyrimo aspektai: metodologija ir praktika / The sound and aspects of its research: methodology and practice*, 71–88. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Evans Vyvyan 2007: *A Glossary of Cognitive Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
- Fónagy Ivan 1957: Über den Verlauf des Lautwandels. – *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 6, 173–278.
- Fónagy Ivan 1967: Variation und Lautwandel. Ansätze zu einer dynamischen Phonetik. – *Phonologie der Gegenwart. Wiener slavistisches Jahrbuch, Ergänzungsband* 6, 100–123.
- Frawley William 1992: *Linguistic Semantics*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Inc.
- Kardelis Vytautas 2006: *Mielagėnų apylinkių tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Kardelis Vytautas, Kardelytė-Grinevičienė Daiva 2010: *Rytų aukštaičiai vilniškiai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Kardelytė-Grinevičienė Daiva 2009: Dėl inesyvo ir iliatyvo santykių rytų aukštaičių vilniškių šnektos. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 2, 557–566.

Kardelytė–Grinevičienė Daiva 2014: *Lokatyvinių inesyvo ir iliatyvo konstrukcijų semantika ir santykiai rytų aukštaičių vilniškių patarmėje*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Kövecses Zoltan 2002: *Metaphor: A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press.

Kuznetsov N. – Кузнецов Николай 2012: *Пространственная семантика местных падежей коми языка (когнитивный анализ)*. Tartu: University of Tartu Press.

Lakoff G. – Лакофф Дж. 2004: *Женщины, огонь и опасные предметы*. Москва: Языки славянской культуры.

Lakoff G., Johnson M. – Лакофф Дж., Джонсон М. 2007: *Метафоры, которыми мы живем*. Москва: URSS.

Langacker Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.

Langacker Ronald W. 1991: *Cognitive linguistics research: Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*. New York–Berlin: Ratzlow-Druck.

Langacker Ronald W. 2008: *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Leskauskaitė Asta 2012: Daiktavardžių gramatinių kategorijų vartojimo dažnumas pietinėse pietų aukštaičių šnektose. – *Naujausi kalbų ir kultūrų tyrimai*. Vilnius: Europos kalbų ir kultūrų dialogo tyrėjų asociacija, 81–90.

LKA III – Morkūnas Kazys 1991: *Lietuvių kalbos atlasas 3. Morfologija*. Vilnius: Mokslas.

LKTCH – Leskauskaitė Asta, Bacevičiūtė Rima, Ivanauskienė Audra, Trumpa Edmundas 2004: *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*, elektroninis variantas, redaktorių kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. red.), Jonas Paulauskas, Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Prieiga internete: www.lkz.lt.

Markevičienė Žaneta 1999: *Aukštaičių tarmių tekstai 1*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Petkelytė Justina 2010: *Vietos raiška šiaurės rytų aukštaičių vilniškių patarmėje (iliatyvo, prielinksnių in, un semantika ir santykiai)*. Magistro darbas. Vilnius: Vilniaus universitetas.

Ragaišienė Vilija 2012: *Vietininkų ir prielinksnių konstrukcijų semantika ir santykiai rašytiniame 1977 m. Tverečiaus šnektos šaltinyje*. Pranešimas moksliniame seminare „Tarmių leksikos ir fonetikos pokyčiai“. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Rosch Eleonora 1978: Principles of Categorization. – *Cognition and Categorization*, 27–48.

Rosinas Albertas 1995: *Baltų kalbų įvardžiai: morfologijos raida*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Rosinas Albertas 2005: Dar dėl adesyvo kilmės aiškinimo. – *Baltistica* 40(2), 177–181.

ŠRAV – Kardelis Vytautas, Kardelytė-Grinevičienė Daiva, Navickaitė Agnė, Strungytė Inga 2006: *Šiaurės rytų aukštaičiai vilniškiai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Urbanavičienė Jolita 2010: *Svirkių šnektos fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Vainik Ene 1995: *Eesti keelele väliskohakäänete semantika*. Talinas.

Zinkevičius Zigmantas 1966: *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mokslas.

Zinkevičius Zigmantas 1980: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* 1. Vilnius: Mokslas.

Zinkevičius Zigmantas 1982: Lietuvių kalbos postpoziciniai vietininkai. – *Baltistica* 18(1), 21–38.

Zinkevičius Zigmantas 2006: *Lietuvių tarmių kilmė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Semantic Expression of Locative Inessive and Illative Constructions in the Northeastern Aukštaitian Subdialect of Vilnius

SUMMARY

Based on the methods of cognitive semantics categorization and prototype theory, the article describes the locative inessive and illative constructions in the Northeastern Aukštaitian Subdialect of Vilnius. The aim of the analysis is to create a model showing the means used to realize the semantic expression of the constructions in question. The examples are divided into semantically-grounded cognitive spaces. The description of the latter is based on the actualization of prototypical, non-prototypical and transitional cases of usage realized by locative constructions.

The study shows that in the material under analysis both locative inessive and illative constructions are used to denote four cognitive spaces: especially commonly represented physical space, less active event, social and state spaces. Realized in certain contexts, they are not isolated from one another; they interact and create transitional zones.

The analysis of the texts also entails an assumption that the semantic expression of locative inessive or illative constructions (as well as specific lexemes used in them) is determined by the cognitive potential of the speaker.

Įteikta 2014 m. spalio 26 d.

DAIVA KARDELYTĖ-GRINEVIČIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

d.kardelyte@hotmail.lt